

Матэрыялы да геральдычнай карты месцазнаходжання двароў полацкай шляхты XVI–XVII ст.⁷⁴

У канцы XVI–пачатку XVII ст. геральдычныя выявы, а дакладней ужыванне састаўных гербаў, на абшарах ВКЛ набылі нават большую папулярнасць, чым у Польшчы [1, с.118]. Полацкая шляхецкая геральдыка, як і ў цэлым па краіне, развівалася пад непасрэдным уплывам рэнесансавага і барокавага мастацтва [2, с.3]. У Полацку з пачатку XVII ст. геральдычныя матывы знайшлі вельмі шырокае прымяненне ў аздабленні печаў грамадзянскіх і культавых пабудов.

⁶⁸ Касмылёў В. Шляхецкая годнасць – за тры рублі серабром.// Беларуская мінуўшчына.– 1998.– №1.– С.42.

⁶⁹ Караў Д. Архіўная спадчына Вялікага княства Літоўскага і беларускія архівы ў канцы XVIII–пачатку XX ст.// Спадчына.– 1996.– №1.– С.12–13.

⁷⁰ Sikorska-Kulesza J. Deklasacja drobnej szlachty... – S.75.

⁷¹ Тамсама.– S.76–77.

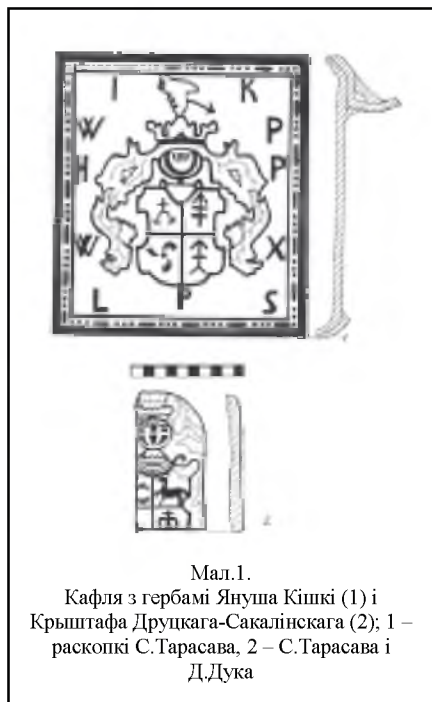
⁷² Beauvois D. Polacy na Ukrainie. 1831–1863: Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie.– Paryż, 1987.– S.125.

⁷³ НГАБ у Горадні, ф.1, воп.5, спр.1863, а.1–3.

⁷⁴ Праца выканана пры падтрымцы і ў межах праекта Беларускага Рэспубліканскага Фонда фундаментальных даследаванняў, нумар праекта Г02М–019.

Найбольш шматлікая і разнастайная група кафлі выраблялася ў Полацку па замове прыватных асобаў. Большасць яе дайшла да нас у выглядзе невялікіх фрагментаў, некаторыя з іх датаваныя [3, с.107]. На кафлі звычайна змяшчаліся гербы сярэдняй і заможнай шляхты, а таксама прадстаўнікоў буйных княжацкіх і шляхецкіх родаў, такіх як Дарагастайскія, Друцкія-Сакалінскія, Зяновічы, Кішкі. Найбольшую цікавасць выклікае кафля з састаўнымі гербамі.

На аснове супастаўлення шматлікіх фрагментаў удалося зрабіць графічную рэканструкцыю знешняга выгляду кафлі з выявамі гербаў роду Кішкаў (мал.1:1). Уся кафля знойдзена С.В. Тарасавым на Верхнім замку падчас назірання за будаўнічай траншэяй ў 1993 г.

Мал.1.
Кафля з гербамі Януша Кішкі (1) і
Крыштафа Друцкага-Сакалінскага (2); 1 –
раскопкі С.Тарасава, 2 – С.Тарасава і
Д.Дука

На вонкавай паверхні пласціны змешчана выява геральдычнай тарчы нямецкага тыпу з падзелам на чатыры часткі. У правым верхнім вуглу размешчаны герб “Дуброва” (падкова з трыма крыжамі), пад ім – герб “Трубы”. Злева ўверсе – герб “Ліс”, ніжэй – “Касьцеша”. Тарча ўвенчана рыцарскім гелмам з каронай і птушыным крылом, працягтым стралой, у кляйноце. Малая колькасць шчылінаў у гелме сведчыць аб даўняй радавітасці ўладальніка. Вакол тарчы змешчаны намёт у выглядзе парасткаў. Па ўсяму люстэрку кафлі – над тарчай, па баках намёта і пад ім – пачаргова адціснуты лацінскія літары “IKWPHWXLPS”. Шырокая двухступчатая рамка аздоблена рэльефным стужкавым арнамантам з рапортам (тры кропкі-рыска). Акрамя стандартнай абрэвіатуры “WXL”, што азначае: “Wielkie Xięstwo Litewskie” (“Вялікае княства Літоўскае”), астатнія літары з’яўляюцца пачатковымі ад імя ўладальніка герба і яго пасады.

Адлюстраваны на полацкай кафлі герб належаў Янушу Кішцы – апошняму прадстаўніку гэтага роду, які памёр у 1653 г. і не пакінуў пасля сябе нашчадкаў па мужчынскай лініі. Надпіс на лаціне расшыфروўваецца як: “Janusz Kiszka Woiewoda Polocki Hetman Polny WXL Parnawski Starosta” (Януш Кішка, ваявода полацкі, палявы гетман ВКЛ, парнаўскі староста). Кафля з ініцыяламі Я.Кішкі была зроблена ў прамежку часу, калі ён займаў пасаду палявога гетмана, г.зн. паміж 1635 і 1646 г. [4, с.111].

Цікава адзначыць той факт, што тры браты апошняга пакалення Кішкаў змясцілі на полі тарчы аднолькавыя гербы. Уверсе, у правым вуглу тарчы, размешчаны асабісты герб Кішкаў – “Дуброва”; пад ім – герб “Трубы” Ганны Радзівіл, бабкі па бацькоўскай лініі Януша Станіслававіча і яго братоў, злева ўверсе – герб “Ліс” маці Эльжбеты Сапегі, а пад ім старажытны герб Хадкевічаў – “Касьцеша”. На тарчы з чатырохчастковым дзяленнем (“*scutum quadripartitum*”) гербы змяшчаліся наступным чынам: у галоўным полі (справа ўверсе) – родавы герб уладальніка, злева ўнізе – герб жонкі дзеда.

Падчас раскопак у двары былога Езуіцкага калегіума намі выяўлены невялікі фрагмент “гербавай” кафлі, якая належала старажытнаму роду князёў Друцкіх. Прадстаўнікі буйной галіны гэтага роду – Друцкія-Сакалінскія – займалі розныя пасады ў Полацку і Полацкім ваяводстве.

Уцалела няпоўная выява тарчы з чатырохчастковым дзяленнем. Тарчу вячае рыцарскі гелм з княжацкай мітрай (мал.1:2). У правым верхнім вуглу змешчаны ўласны герб Друцкіх – меч паміж чатырма паўмесяцамі, звернутымі рагамі адзін да аднаго. Гэтая

Мал.2.
Кафля з выявай гербу “Любіч”
зменены.

пласціна належала князю Крыштофу Міхайлавічу Друцкаму-Сакалінскаму (каля 1580–1639), які з 1625 г. займаў пасаду полацкага кашталяна (1625–1639) [4, с.114].

Па вызначэнню Н.І.Здановіч, кафля з выявай гербу “*Ляліва*” была выраблена ў самым пачатку XVII ст., не пазней 20-х г. [3, с.105, мал.9]. Знойдзена яна была падчас раскопу на вул.Леніна, 35 у выглядзе шматлікіх фрагментаў і паходзіць з развалу печы адной драўлянай пабудовы, якая існавала ў XVI–пачатку XVII ст. [5, с.4, 9]. У ніжняй частцы амаль квадратнай пласціны (19х19 см) пасярэдзіне на тарчы складанай формы змешчаны герб “*Ляліва*” (ляжачы паўмесяц з шасцікутнай зоркай над ім). Над тарчай – гелм і кляйнот з пёрамі, на фоне якіх дублюецца выява гербу “*Ляліва*”. Разам са сцягной і кутняй кафляй былі знойдзены фрагменты гзымсавых пласцінаў і кафлі-каронак з аднаго пячнага набору.

Трэба адзначыць, што ў акрэслены перыяд нам невядомы ніводны прыклад выкарыстання “*гербавай*” кафлі прадстаўнікамі сярэдняй шляхты (полацкая шляхта сярэдняй рукі пачала змяшчаць свае гербы на люстэрку печы толькі з другой чвэрці XVII ст.). Можна дапусціць, што кафля з гербам “*Ляліва*” адлюстроўвае герб полацкага ваяводы Мікалая Мікалаевіча Дарагастайскага (каля 1530–1597) [6, с.46] (ці, паводле Г.Люлевіча і А.Рахубы, Мікалая Алехнавіча [7, с.205]), які таксама займаў пасады стольніка ВКЛ і старосты ваўкавыскага і лепельскага.

Аднак печ, складзеная з гэтай кафлі, знаходзілася ў пабудове іншага ўладальніка. Па звестках пісьмовых крыніцаў і па выніках археалагічных даследаванняў устаноўлена, што двор ваяводы і шэраг іншых двароў полацкага патрыцыяту, знаходзіліся на Верхнім замку [8, с.70]. Печ з гербам “*Ляліва*” М.Дарагастайскага размяшчалася ў пабудове невядомай на сённяшні дзень асобы, магчыма, прадстаўніка заможнага шляхецтва. Можна меркаваць, што гэты чалавек быў на службе ў ваяводы, лічыў гэта за гонар і, каб падкрэсліць сваю службовую прыналежнасць, адбудаваў печ з гербам “*Ляліва*”. На карысць гэтай гіпотэзы можна прывесці факт адсутнасці ініцыялаў уладальніка і пачатковых літар яго пасады на пласціне кафлі. Заўважым таксама, што аднатыпных фрагментаў кафлі нідзе больш на пасадзе не выяўлена.

“*Гербавая*” кафля з выявай стралы, накіраванай джалам угару, знойдзена Н.І.Здановіч у развале печы падчас раскопак каля дзіцячай мастацкай школы і ў шурфе каля Лютэранскай кірхі [3, с.106, мал.8:3–4]. Па кутах прамавугольнай пласціны бачны літары: “*T*”, “*S*”, “*C*”, “*P*”. Па аналогіі з рэчамі, знойдзенымі разам, кафля папярэдне датавалася першай паловай–сярэдняй XVII ст. [3, с.106].

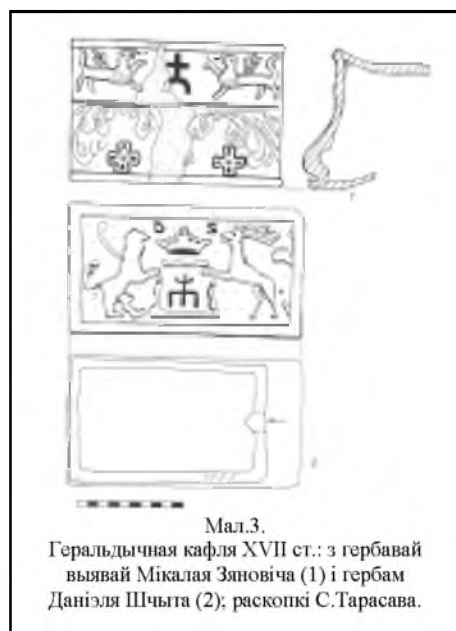
Герб, адлюстраваны на кафлі, належаў старадаўняму полацкаму роду Селяваў [4, с.114]. Як ужо згадвалася, звычайна першыя дзве літары з’яўляюцца абрэвіатурай імя і прозвішча ўладальніка гербу. На сённяшні дзень вядомы Ян Селява, падчасы полацкі, які згадваецца ў 1674 г. [9, с.333]. Менавіта яго ініцыялы змешчаны па кутах уверсе пласціны кафлі і расшыфроўваюцца як “*Ian Sielawa*”. Астатнія літары сведчаць аб пасадзе ўладара і, згодна з пісьмовым паведамленнем, павінны змяшчаць: “*Podczaszy Polocki*”, але справа ў тым, што пасады падчашага і чашніка ў XVII ст. былі чыста намінальнымі і вызначалі шляхецкую годнасць, таму дапушчальна, што кафля была створана пасля таго, калі Ян Селява заняў пасаду чашніка. Не выключана, што літара “*C*” можа з’яўляцца ўказаннем на пасаду харунжага (“*Chorąży*”). Такім чынам, поўны тэкст зашыфраванага паведамлення неабходна чытаць: “*Ian Sielawa Czasznik (Chorąży?) Polocki*”.

Невялікая колькасць гістарычных звестак пра дзейнасць гэтай асобы дазваляе толькі прыблізна акрэсліць час стварэння серыі кафлі з гербам “*Селява*”. Зроблена яна была напрыканцы XVII ст., а ў адзін набор з пячнай кафляй з выявай букета ў вазе (першая палова–сярэдня XVII ст.) магла трапіць пасля перабудовы печы.

Геральдычная кафля канца XVII ст. была знойдзена пры даследаванні рэшткаў печы № 3 каля будынку былога Езуіцкага калегіўма. Пласціна (24х18 см) ўтрымлівае выяву герба “*Любіч*” зменены (мал.2). Уверсе пласціны з правага боку чытаюцца літары: “*P*” і “*O*”, а ў ніжнім правым куце – літара “*P*”. У Полацкім ваяводстве герб “*Любіч*” зменены належаў тром знакамітым шляхецкім родам Герцыкаў, Стаброўскіх і Шантыроў [10, с.161]. Аднак той

факт, што толькі прадстаўнікі роду Шантыроў (Вінцэнт і Ян) у канцы XVII ст. былі прадстаўнікамі Ордэну езуітаў, дае падставы вызначыць прыналежнасць знойдзенай кафлі да роду Шантыроў [9, с.602]. Самы знакаміты прадстаўнік гэтага роду, урадженец Полацка Станіслаў Шантыр (каля 1763–1848), з’яўляўся аўтарам шэрагу твораў, у тым ліку па гісторыі каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі [11, с.357].

На аснове наяўнага матэрыялу праведзена графічная рэканструкцыя знешняга выгляду “*геральдычнай*” гзымсавай кафлі (мал.3:1). Вонкавы бок пласціны двухчастковы, малюнак падзелены па гарызанталі на верхні плоскі і ніжні прафіляваны кампазіцыйны рад. Ніжні аздоблены расліннай арнаментыкай, малюнак верхняй часткі складаюць выявы двух звернутых адзін да аднаго фантастычных жывёл, якія трымаюць герб “*Дэшпат*”. Гзымсавая кафля з родавым гербам Зяновічаў належала Мікалаю Багуславу, які займаў пасаду полацкага кашталяна 1618–1621 г. [4, с.116].

Паяскавай кафлі ў Полацку знойдзена вельмі мала. На адной цэлай пласціне змешчана выява герба “*Радван*” у атачэнні звяроў: ільва і алень (мал.3:2). Тарча перададзена вельмі ўмоўна. Гелм і намёт адсутнічаюць, таму карона надзета непасрэдна на тарчу. Вакол кароны чытаюцца літары: “*D*” і “*S*”. Выява перададзена невысокім, аднолькавым па вышыні рэльефам, з усёй кампазіцыі дакладна перададзены толькі ўласна герб, карона і ініцыялы ўладальніка.

Герб “*Радван*” (касцельная харугва з крыжам) меў шмат варыяцыяў. У полацкім ваяводстве ён належаў шляхетнаму роду Шчытоў [10, с.251]. Ініцыялы (пачатковыя літары “*D*” і “*S*”) дазваляюць вызначыць ўладальніка кафлі – “*Daniel Szczyt*” (Даніэль Шчыт). Даніэль Шчыт займаў пасаду полацкага падсудка (памочнік земскага судзі), акрамя гэтага згаданы як пасол соймаў (пад 1623, 1626, 1629 г.) і дэпутат скарбовага трыбуналу ВКЛ [9, с.321]. Зыходзячы з гэтых дадзеных

можна акрэсліць прыблізны час стварэння паяскавай кафлі – другая чвэрць XVII ст.

Картаграфія знаходак полацкай “*геральдычнай*” кафлі (мал.4) дае ўяўленне аб размяшчэнні двароў ўладальнікаў гербаў у горадзе Полацку. Так, кафля з гербам Януша Кішкі адпавядае пісьмовым звесткам аб месцазнаходжанні двара ваяводы на Верхнім замку [12, с.14–15]. У цэнтры замку, непадалёк ад Сафійскага сабору, у XVI–XVII ст. назіраецца вольная ад якіх-небудзь забудовы плошча [8, с.68]. Размяшчэнне двароў полацкай знаці магло быць на тэрыторыі сучаснай гарадской бальніцы, а дакладней у яе паўночна-заходняй частцы. Гэтая тэрыторыя ў археалагічным плане амаль не даследавалася. Назіранне за будаўнічай траншэяй у 1993 г. каля корпусу інфекцыйнай бальніцы выявіла вялікую колькасць знаходак пячонкай кафлі, сярод якіх былі пласціны з гербам М.Б.Зяновіча. Фрагменты гзымсавай кафлі з гербам Зяновічаў знойдзены таксама на тэрыторыі цэнтральнай часткі Вялікага пасада і маглі належаць розным прадстаўнікам гэтага роду.

Пласціны з гербам Яна Селявы знойдзены ў развалах печы дзвух пабудов у розных частках Вялікага пасаду. Адзін будынак, відаць, знаходзіўся недалёка ад уезду на пасад з паўднёвага боку Верхняга замку, на вул.Вялікай (сучасная вул.Леніна) [8, с.68]. На гэтай жа вуліцы, толькі бліжэй да ўсходняй форткі, знойдзена кафля з гербам М.Дарагастайскага. З цэнтральнай часткі Вялікага пасада (месца раскопу 1987–1988 г.) паходзіць кафля з гербам “*Радван*” і ініцыяламі Даніэля Шчыта.

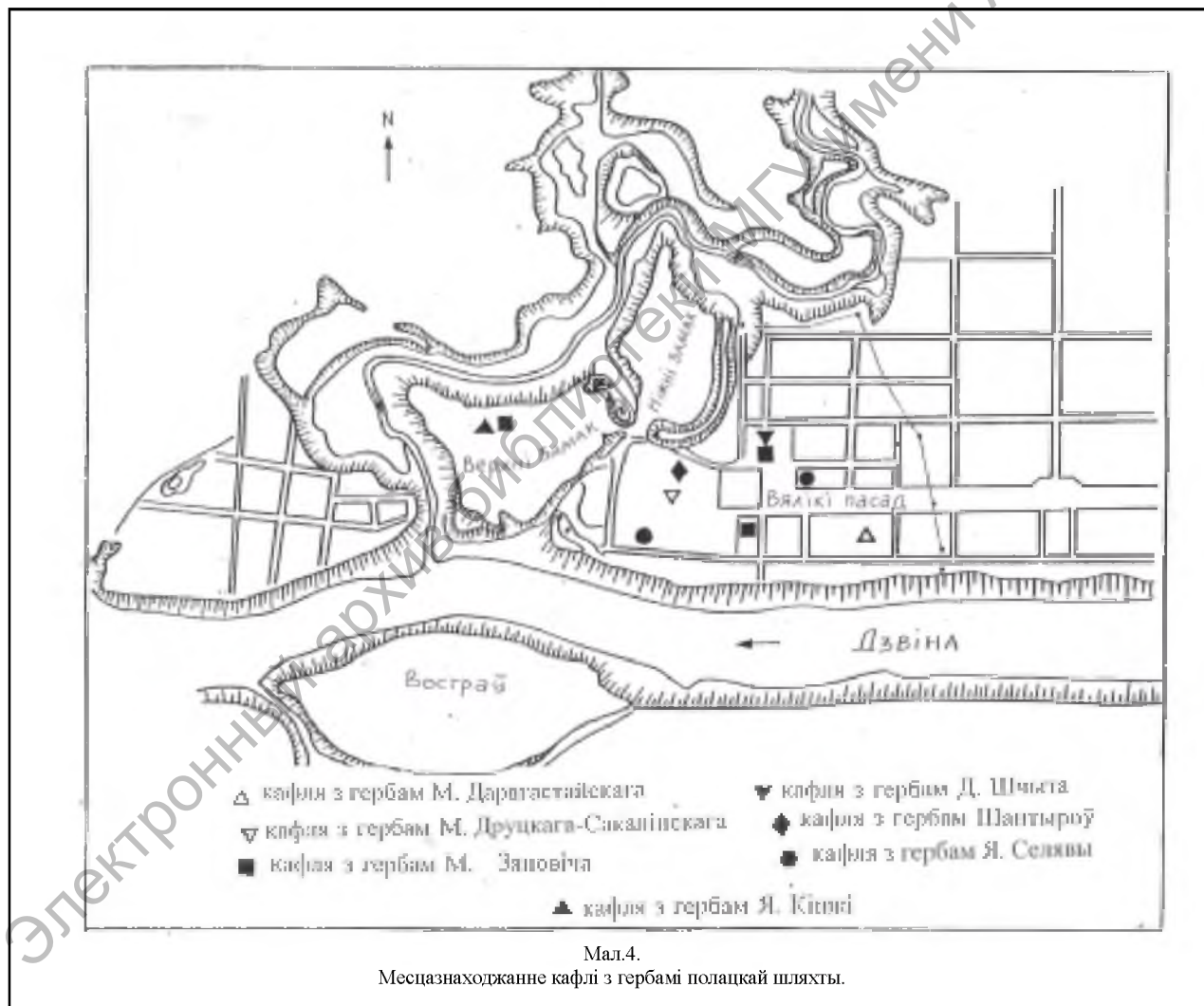
За ўвесь час археалагічнага вывучэння Ніжняга замку ў Полацку не было знойдзена колькі-небудзь значнай колькасці кафлі за выключэннем адзінкавых знаходак. Гэты факт сведчыць на карысць таго, што Ніжні замак з часоў свайго заснавання так і не здолеў увайсці

ў рысу адміністрацыйна-гаспадарчай забудовы найбольш заможнай і ўплывовай часткі палачан.

З канца XVI ст. нам вядомы пласціны з выявай гербу Мікалая Мікалаевіча Дарагастайскага, кафля з “геральдычнымі” арламі і гербам “Гжымала”, а таксама з дзяржаўным гербам “Пагоня”. Большасць полацкай “гербавай” кафлі была зроблена ў другой чвэрці XVII ст. (пласціны належалі Янушу Кішцы, Крыштофу Міхайлавічу Друцкаму-Сакалінскаму, Даніэлю Шчыту, Мікалаю Багуславу Зяновічу). Апошнімі дзесяцігоддзямі XVII ст. датуецца кафля з выявай гербу Яна Селявы.

Працяг археалагічнага даследавання ў Полацку дазволіць вызначыць новыя групы полацкай “гербавай” кафлі. Перспектыўным накірункам у гэтым плане можа быць археалагічнае вывучэнне паўночнай часткі Верхняга замку, дзе знаходзіліся дамы полацкай знаці. Не менш важкім і важным накірункам будзе з’яўляцца працяг даследавання Вялікага пасаду – самай вялікай і шчыльна заселенай часткі гораду.

Каштоўнасць кожнай знаходкі кафлі з геральдычнымі матывамі цяжка пераацаніць. “Гербавая” кафля – гэта надзейны датуючы матэрыял. Яе вывучэнне дазваляе праводзіць сінхранізацыю паміж рознымі групамі архітэктурна-дэкаратыўнай керамікі і акрэсліць, такім чынам, узровень развіцця рамяства ў адпаведны прамежак часу.

Літаратура і крыніцы:

1. Grala H. “Ex Maschoniaortum habent”. Uwagi o sfragistyce i heraldyce uchodźców moskiewskich w państwie polsko-litewskim w XVI–XVII w.// Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego nowej serii.– 1999.– T.IV.– S.101–130.
2. Шаланда А. Перыядызацыя гісторыі геральдыкі Беларусі.// Герольд Litherland.– 2001.– № 1.– С.3–7.
3. Здановіч Н.І. Полацкая кафля канца XVI–XVII ст.// ГАЗ.– 1997.– № 12.– С.103–125.

4. Дук Д.У. Аб прыналежнасці некаторых груп полацкай кафлі з геральдычнымі матывамі.// Капштоўнасці мінуўшчыны – 4: Помнікі археалогіі: праблемы аховы і вывучэння: Матэрыялы канферэнцыі. Мінск, 23 лістапада 2000 г./ Пад рэд. С.Марцэлева.– Мн.: Лекцыя, 2001.– С.108–119.
5. Здановіч Н.І. Справаздача пра археалагічныя даследаванні па вул.Леніна, 35 у г.Палацку ўлетку 1992 г. Кн.1.// Архіў ІГ НАНБ, воп.1, стр.1450.
6. Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795.– Kraków, 1885.– 351 s.
7. Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy./ Oprac. H.Lulewicz i A.Rachuba.– Kórnik, 1994.– 255 s.
8. Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII ст.: Гісторыя і тапаграфія.– Мн.: Беларуская навука, 1998.– 183 с.
9. Niesiecki K. Herbarz Polski. W 10 t.– Lipsk, 1841.– Т.8.– 652 s.
10. Kojalowicz W.W. Herbarz rycerstwa W.X.Litewskiego t.zw. Compendium.– Kraków, 1897.– 527 s.
11. Podręczna encyklopedia kościelna./ Oprac. J. i R. Archutowskich.– Warszawa–Kraków, 1913.– Т.37–38.– 410, [2] s.
12. Полоцкая ревизия 1552 г./ К изданию подготовил И.И.Лапко.– М., 1905.– 236 с.

Дзяніс Дук